

В.М.Ричка*

ПРО СКЛАД І СТРУКТУРУ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОГО ДВОРУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА

У публікації простежуються шляхи формування особистого складу та структури княжого двору середньовічного Києва. Останній був не тільки і не стільки приватним місцем проживання князя і його сім'ї та особистого штату двірської челяді та воєнної гвардії, але й центром влади й адміністративного управління.

Становлення княжого двору як центру влади та управління у Київській Русі проходило одночасно з розвитком дружинної організації та її ієрархізації. Ці процеси були взаємопов'язані. За доби раннього середньовіччя дружина була, як наголошував О.Є.Пресняков, «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища й хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе, самодостатнє ціле. Вона має і свій лад, свою організацію, як дім, двір пана. У франків бачимо на чолі дружини дворецького, майордома. Ставши знаряддям королівського управління, джерелом його особового складу, двір цей зберігає риси приватного, особистого дому, що став палацом королівським, центром державної сили уряду»¹.

Літописні джерела розрізняють уже для середини X ст. у найближчому воєнно-аристократичному оточенні київського князя кілька осіб, які виконували при його дворі певні службові функції. Так, під 945 р. у «*Повісті временних літ*» згадується при неповнолітньому Святославі Ігоровичі «*кормилець его Асмудъ*»². Із літописного повідомлення 1017 р. довідуємося про те, що у Ярослава Володимировича (Мудрого), «бѣ кормилецъ и воевода именемъ Буды»³. Наставником і порадиником князя Володимира Святославича був його «уй» (дядько) на ймення Добриня. «Кормилець» і «дядько» давньоруських літописів відповідають, як зауважив О.Є.Пресняков, таким термінам латинських середньовічних текстів, як *paedagogus*, *nutritor*, *bajulus*. «У меровінгській і каролінгській Франції терміни ці, для яких ми не знаємо німецьких виразів, означали групу посад німецького княжого двору, первинна й основна функція яких – виховання князевих дітей, а потім і керівництво першими кроками їх на життєвому терені... Коріння цих синівських відносин князя-вихованця до годувальника треба, мабуть, шукати в поняттях, пов'язаних у стародавньому звичаєвому праві з розширенням кровних відносин так званим штучним спорідненням»⁴.

Відзначаючи виняткове становище *кормильця* при дворах володарів раннього середньовіччя, А.Гейштор добачав у функціях останнього «зародок придворних і водночас центральних управлінь... Існування особливого терміну для цієї придворної посади, надані годувальникові особливі повноваження, і, нарешті, його очевидна участь у здійсненні верховної влади, напевно не без доходів від цього, – усе дозволяє вбачати в системі кормильства риси, властиві придворному управлінню ранньофеодального періоду»⁵. На думку В.К.Гарданова, «кормильство в Стародавній Русі було однією з форм васалітету, доповнюючи васальний зв'язок штучною спорідненістю. А оскільки на початку розвитку феодальних відносин зв'язки між сюзереном і васалом на Русі були недостатньо сильні, таке підкріплення їх звичаєм кормильства представляло певну цінність як для сюзерена, так і для васала»⁶.

* Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

Ще одним урядовцем княжого двору був *воевода*, на якого покладалися функції командування добірним загоном дружини. Він був другою після князя особою, як, наприклад, при князі Ігорі воевода Свенельд: *«Игорь же сѣдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древляны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именемъ Свѣнделдъ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду... И дасть же дань деревьскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: «се далъ еси единому мужевѣ много»»⁷*. Як бачимо, він став одним із перших, засвідчених літописними джерелами, ленників київського князя, отримавши на початку 940-х рр. виключне право стягнення данини з уличів і древлян, якою збагачувалася власна дружина Свенельда. Це, звісно, не могло не викликати заздрощів та нарікань із боку інших воїнів київського князя, що засвідчує наступне повідомлення «Повісті временних літ» під 945 р.: *«В се же лѣто рекоша дружина Игоревѣ: «отроци Свѣнльжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назѣ. Поиди княже с нами в дань, да и ты добудеши и мы». И послуша ихъ Игорь, иде в Древа в дань. И примышляше къ первоу данѣ и насильше имъ и мужи его»⁸*.

Після трагічної загибелі Ігоря в древлянських пущах Свенельд зберігає своє високе становище при київському княжому дворі за регентства Ольги при малолітньому Святославі. Коли 946 р. Ольга виступила зі своїм київським військом проти древлян, малий Святослав як призвідець *«суну копьемъ на Древляны и копье летѣ сквозѣ оуши коневѣ и оудари в ноги коневѣ, бѣ бо дѣтескъ», тут же гукнули Свенельд і Асмуд: «Князь оуже почалъ. Потягнѣте дружина по князѣ. И побѣдиша Древляны»⁹*.

Як «воевода отень», Свенельд брав участь у далеких військових походах Святослава Ігоревича. Його ім'я зустрічаємо разом з іменем князя в русько-візантійській мирній угоді 971 р.: *«Равно другого свѣщанья бывшаго при Святославѣ велицѣмъ князи Рустѣмъ и при Свѣналъдѣ писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию царю Гречьскому въ Дерестрѣ, мѣсяца июля, индикта въ 14, в лѣто 6479»¹⁰*. Повернувшись після загибелі Святослава біля Дніпровських порогів до Києва, Свенельд зберігає свій вплив і при дворі князя Ярополка. Його гонористий син Лют, вторгнувшись під час полювання у володіння Олега Святославича, які тому виділив батько у Древлянській землі, спровокував збройну сутичку, під час якої Лют наклав головою. Свенельд, *«хотя отмстити сыну своему»*, намовив Ярополка вчинити збройний напад на Олега й відібрати у нього Древлянщину: *«поиди на братѣ свои и прими волость его»¹¹*. Розбитий Ярополком, Олег загинув під Овручем. Коли у глибокому рові під мостом до міста було знайдено тіло Олега, Ярополк, оплакуючи смерть брата, докоряв Свенельду: *«вижь, сего ты еже еси хотѣл»¹²*. Яскрава постать Свенельда, який, за підрахунками М.І.Артамонова, понад тридцять років залишався на верхівці військово-служебної ієрархії новонароджуваної Київської держави, безперечно, викликає неабиякий інтерес: *«Цей вельможа, варяг за походженням, що висунувся, мабуть, завдяки своїй хоробрості та полководницьким талантам, як і багато його одноплемінників, залишився на Русі і став одним із творців ... держави, найвпливовішим радником княгині Ольги й молодого Святослава»¹³*.

Помітною фігурою в оточенні Ярополка Святославича був воевода Блуд. Коли Володимир 978 р. підступив до Києва, у якому зачинився разом зі своїм військом Ярополк, він найперше спробував вступити у таємні зносини із цим достойником, аби схилити того на свій бік: *«Володимеръ же посла къ Блуду воеводѣ Ярополчю съ лестью глаголя: «поприяи ми аще оубыю брата своего имѣти ты хочю во отца мѣсто и многу честь возьмешъ от мене; не азъ бо почалъ братью бити, но онъ. Азъ же того оубоявѣся придохъ на нь»¹⁴*. Спокусившись Володимировою «лестью», Блуд порадив своєму князю залишити Київ та отабори-

тись у місті Родні, при впадінні р. Рось у Дніпро. Тим часом Володимир зайняв Київ, а потому, утвердившись у ньому, приступив до облоги Родня. Тут Блуд зумів переконати Ярополка укласти мир із братом: «и рече Блудъ Ярополку: *«пиди къ брату своему и речъ ему что ми ни вдаси, то азъ приму»*. Поиде же Ярополкъ. И рече же ему Варяжко: *«не ходи, княже, оубьютъ тя, побѣгни в Печенѣги»*¹⁵. Свого часу Д.С.Лихачов звернув увагу на те, що у цьому місті в «Никонівському літописі» міститься додатковий текст: *«рече Блуд: «То ти милостник у князя». И рече Варяжко: «Всяк милостник подобен естъ змии запазушней, а ты побегни в печенеги и приведеши вои»*. Потім текст Никонівського літопису схожий із Лаврентіївським. Звідки взято доповнення Никонівського – не зрозуміло. У будь-якому разі слово «милосник» і характеристика «милосника» говорять про домонгольський час: «милосники» – княжі улюбленці, наближені (елементи майбутнього дворянства) згадуються в домонгольських літописах¹⁶. «Милостники» у давній Русі були не просто князівськими улюбленцями, а складала особливу категорію палацових слуг, яка відповідала розряду середньовічних міністеріалів Західної Європи¹⁷. Отже, Варяжко мав доволі високий соціальний статус в ієрархії службовців великокнязівського двору.

Не послуховавшись поради свого вірного слуги, Ярополк рушає до Києва. Тут, на княжому дворі, його було, не без допомоги Блуда, підступно вбито: *«И приде Ярополкъ къ Володимеру, яко полѣзе въ двери и подѣяста и два Варяга мечми подѣ пазуѣ. Блудъ же затвори двери и не по немъ ити своим и тако оубьен бысть Ярополк. Варяшко же видѣвъ яко оубьнъ бысть Ярополкъ бѣжа съ двора в Печенѣги и много воева Володимера с Печенѣгы одва прибави и заходивъ к нему ротѣ»*¹⁸. Поняття вірність і зрада були ключовими в ієрархії моральних цінностей середньовічного суспільства. Їх уособленням для старокіївського літописця став випадок Варяжка і Блуда. Засуджуючи вчинок останнього, він розвиває свою думку наступними словами: *«се естъ совѣтъ зол иже свѣщеваютъ на кровопролитѣ; то суть неистовии иже приемше от князя или от господина своего честь ли дары, ти мыслятъ о главѣ князя своего на погубленѣ, горше суть бѣсовъ таковыи. Якоже Блудъ преда князя своего, и примъ от него чѣти многи се бо бысть повиненъ крови тои»*¹⁹.

Разом з ієрархізацією дружини набуває певних рис і структура великокнязівського двору. На ранніх етапах його існування, зокрема в епоху правління князя Володимира Святославича, основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він ще так само залежав, як його батько Святослав та дід Ігор. Коли останній у 944 р. вирушив зі своїм військом у похід «на греки», візантійський імператор вислав їм на зустріч своїх достойників, «моля и глаголя: не ходи, но возьми дань юже ималъ Олегъ, придам и еще к тои дани», Ігор скликав свою вірну дружину на раду й повідав їй цареву пропозицію. На що, *«рѣша же дружина Игоревы: «да аще сице глаголетъ царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато, и серебро, и паволоки? Егда кто вѣсть кто одолѣетъ, мы ли, онѣ ли? Ли с моремъ кто свѣтенъ? се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстѣи: обѣча смерть всѣмъ»*. Послуша ихъ Игорь, и повелѣ Печенѣгомъ воевати Болгарьску землю, а самъ вземъ оу Грекъ злато и паволоки и на вся воя, и възра- тиса въспятъ, и приде къ Киеву въ своя си»²⁰. Так само послухався Ігор своєї дружини й у наступному 945 р. Як пам'ятаємо, прийняте ним тоді рішення вирушити у похід на древлян стало для нього фатальним.

Князь Святослав заявляв своїй матері, яка намагалася повернути його у християнство: *«Како азъ хочу инъ законъ прияти единъ, а дружина моя сему смѣятися начнутъ»*²¹. Взаємини князя і дружини відбиває і знаменита промова Святослава, виголошена ним напередодні вирішальної битви з греками 971 р.: *«...»да не посраимъ землѣ Рускиѣ, но ляжемъ костѣми ту, мертвы и*

срама не имамъ. Аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ. Не имамъ оубѣжати, и станемъ крѣпко. Азъ же предъ вами поиду, аще моя глава ляжетъ то промыслите собою». И рѣша вои: «идеже глава твоя, ту и свои главы сложимъ»²².

Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послі Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. Із дружиною князь, «думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставѣхъ земленѣмъ» і після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі («егда же подъпьяхуться») дружинники після князівського частування невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «Повість временних літ», під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина «начьняхуть роптати на князя глаголюще: «зло есть нашимъ головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не серебряными». Се слышав Володимеръ повелѣ искovati лъжицѣхъ серебряныхъ ясти дружинѣ, рече сице яко: «сребромъ и златомъ не имамъ налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдоу мои и отецъ мои доискася дружиною злата и сребра». Бѣ бо Володимеръ любя дружину»²³. Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом і героїчного билинного епосу²⁴.

Досліджуючи інститут дарування в ранньосередньовічних спільнотах, А.Я.Гуревич виявив його внутрішній зміст, наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями і уявленнями. Дослідник встановив, що у скандинавів епохи вікінгів «складається погляд на золото і срібло як на такий вид багатства, в якому матеріалізуються щастя і добробут людини і його сім'ї, роду. Той, хто накопичив багато цінних металів, за їх уявленнями, придбав засіб збереження і примноження успіху і щастя. При цьому золото і срібло самі по собі, безвідносно до того, у чиїх руках вони знаходяться, не містять цих благ: вони стають співпричетними властивостями людини, яка ними володіє, ніби «вбирають» добробут їх володаря і його предків і утримують у собі ці риси. Тому-то сподвижники і дружинники знатних людей і вождів домагалися від них дарів – золотих гривень, наручних і нашийних браслетів, мечів, сподіваючись отримати таким шляхом частинку успіху і щастя, що на них були «багаті» зверхники»²⁵.

Таку ж соціальну функцію відігравало багатство у середньовічній Русі. На думку І.М.Данилевського, вона полягала в набуванні і підвищенні особистого престижу шляхом передачі свого майна іншим людям. При цьому тоді «для людини цінність мала не сама річ, а та людина, яка нею володіла, і акт передачі її новому господареві, як такої. Разом із дарувальним предметом до нього переходила частина успіху, багатства дарувальника («с-частье»!). Одночасно встановлювалися відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив»²⁶.

Князівська дружина була неоднорідною за своїм складом, а розподілялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів і, через що, бували й старші за віком люди називалися «старшою дружиною». З її рядів і постав у IX–X ст. привілейований прошарок служилої аристократії, що став називатися боярами²⁷. Саме слово «боярин» («болярин») тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протоболгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському хану в центральному і місцевому управлінні. Термін «боярин» уперше фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р. Вона являє собою болгарський переклад із грецької й, відтак, на думку Г.Ловмянського, стала «ланкою в передачі цього терміну з Болгарії на Русь»²⁸.

Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість «молодша» дружина пе-

ребувала при дворі князя. Із неї вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи²⁹. У IX–X ст. ще не склалася, сказати б, їх відомча спеціалізація.

Крім дружини, до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й згадувані у літописних джерелах «старейшины» і «старцы градские». Імовірно, ці поняття були тотожними. На думку В.М.Мавродіна та І.Я.Фроянова, «старцы градские» – суспільний інститут, що постав із надр родового ладу. Вони вбачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їх бояр, що профілюються перш за все у військовій області. Найменування «градские» вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від племінної знаті, у «градах» – племінних центрах³⁰. Очевидно, термін «старцы градские» літературного походження³¹, за яким ховається реальна сутність цієї гаданої інституції.

Оці помічники і радники князя й утворювали державний апарат управління в Київській Русі. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князівстві сформувалася особлива установа, яку вони називали боярською чи князівською *думою*. В.О.Ключевський вважав, що X ст. до складу цієї думи – *постійної ради князя* у справах воєнного й земського управління входили бояри, єпископи і згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристократію³². В.І.Сергієвич під *думою* розумів не інституцію, а сам акт *думання*, дію – раду князя з людьми. На думку вченого, «нашій старовині була геть чужою принципова відмінність органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад, чини двору утримували за собою ті позиції, які належали їм у приватному господарстві князя»³³.

Натомість М.С.Грушевський, який піддав гострій критиці цей погляд, стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим, кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»³⁴.

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої установи, С.В.Юшков наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч із дружиною»³⁵. Цей погляд було підтримано й розвинено сучасною наукою. Зокрема А.А.Горський, на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду, дійшов висновку, згідно з яким «рада при князеві в Київській Русі X–XII ст. не є установою з якоюсь чіткою організаційною структурою – це, як правило, нарада князя зі своїми наближеними, верхівкою дружини. Очевидно, початковим пунктом еволюції ради була нарада князя з усіма своїми дружинниками. Можливо, що в X ст. склад ради був достатньо широким. Але в ранньофеодальному суспільстві, з кількісним зростанням служивого прошарку і з посиленням княжої влади рада стала нарадою вузького складу, що включила лише верхівку дружини... Така рада переважає в XI і XII ст.»³⁶.

Княж-двір у середньовічному Києві був своєрідним «робочим», або, сказати б, *Присутственным місцем* київських нобілів кінця X – першої чверті XI ст. Як сповіщає «*Повість временних літ*», під 996 р. Володимир, «*оустави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляром, и гридемѣ, и съцьским, и десятицьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя*»³⁷. Княжі достойники з'являлися «*по вся недѣля*» до Володимирового двору не тільки і не стіль-

ки для того, щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М.С.Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали трохи глибший зміст. На цих трапезах, зауважував учений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. У таких разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на «рать многу», не були викинені марно із політичного погляду»³⁸. Учти та свята, як і обмін дарунками, у будь-якому архаїчному суспільстві, за спостереженням А.Я.Гуревича, є «невід'ємною і дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, засобів соціального спілкування. Усі ці акти мали підкреслено, демонстративно формальний характер, регламентуючи поведінку людини в суспільстві. За посередництва цих актів затверджувалася і в наочній формі реалізувалася соціально-психологічна єдність суспільних колективів»³⁹.

Ось чому Володимирові зустрічі не носили приватного, за участю тільки найближчого оточення князя, характеру. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир «створи праздникъ великъ въ тѣ день боляромъ и старцемъ градским, и убогимъ раздая имѣнье много»⁴⁰.

Того ж року, після свого чудесного урятування від печенігів поблизу Василева, Володимир дав обітницю збудувати церкву св. Преображення. Князь дотримав свого слова: «Избывъ же Володимиръ сего, постави церковь, и створи праздникъ великъ, варя 300 провар меду. И сзываетъ боляры своя, и посадники, старѣйшины по всѣмъ градомъ, и люди многи, и раздая убогимъ 300 гривенъ»⁴¹. Після восьмиденного свята у Василеві Володимир «взращается Киеву на Успенье святѣя Богородица и ту пакы стваряще праздникъ великъ, сзывая бесчисленное множество народа»⁴².

Такого ж грандіозного розмаху київські учти князя Володимира набувають і в епічному вимірі. У билинах вони носять такі назви, як «беседа», «столованье», «почестный пир». Так само, як і в історичній дійсності, їх епічні замальовки не вкладаються в рамки звичайної хмільної розваги: «Це або «почестный пир», тобто на честь кого-небудь, хто має суспільні заслуги, здійснив подвиг (військова перемога, вдало виконане дипломатичне доручення та ін.), або своєрідна нарада князя, яка супроводжується бенкетом, зі своєю військовою дружиною й іншими радниками з якого-небудь серйозного приводу»⁴³.

Особливе, вочевидь, привілейоване місце на княжому дворі Володимира посідали священнослужителі, зокрема, згадувані у літописних джерелах «попы царицины» та «попы корсуньски». Їм належала визначальна роль у справі християнізації Русі та церковного будівництва і просвітництва. Вони були головними порадами Володимира у питаннях запровадження норм християнської моралі та пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права. Митрополит Іларіон у своєму «Слові про Закон та Благодать» згадує про те, що Володимир, «сѣ новыми нашими отци епископы сѣнимаюся чясто сѣ многымъ сѣмѣреніемъ сѣвѣщаваашеся, како въ человекѣхъ сѣз новопознавишихъ Господа законъ оуставити»⁴⁴.

Церковна організація, що сама перебувала у початковому стані формування, була включена за Володимира Святославича у структуру державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділяє десятю частину від усіх своїх прибутків. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир, помолившись, «рекъ сиче: «Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть». И положи написавъ клятву въ церкви сей, рекъ: «Аще кто сего посудить, да будетъ проклятъ». И вдасть десятину Настасу Корсунянину»⁴⁵. Інститут десятини не був місцевим винаходом, а був принесений на Русь разом із християнським віровченням. «Конче да-

си десятину з усього врожаю насіння твого, що щорічно на полі зростає. І будеш ти їсти перед лицем Господа, Бога свого, у місці, яке Він вибере, щоб ім'я Його перебувало там, десятину збіжжя свого...» (5 М. 14: 22–26).

Анастас Корсунянин співробітничав із Володимиром ще від початку облоги руськими військами Корсуня. Через що, либонь, саме йому було довірено соборний храм святої Богородиці у Києві. У безпосереднє відання Анастаса було передано й церковну десятину, призначену для утримання всього давньоруського духовенства⁴⁶. Цікаво відзначити, що Анастас не був навіть єпископом, а лише простим пресвітером⁴⁷. Близьку до цієї ситуації аналогію убачав А.Г.Кузьмин в улаштуванні Зальцбурзької єпархії кінця VIII ст. Її тодішній очільник Віргілій не був єпископом, але керував єпархією, при чому без санкції Риму⁴⁸. У цьому зв'язку слід зауважити, що в кирило-мефодіївську епоху Херсон/Корсунь зберігав статус автокефальної єпархії. Орієнтація Володимира на підтримку корсунського духовенства, що продовжувало зберігати свою єпархіальну відособленість і підпорядкування єпископу Корсуня, була пов'язана, на думку О.В.Гадло, із зацікавленістю київського князя зберегти свій вплив на Тавриці і Північно-Східному Кавказі⁴⁹. При цьому слід зауважити, що загравання Володимира з «попами корсунськими» аж ніяк не принижувало ролі «попів царициних» у церковно-релігійному житті Київської Русі.

Одночасно із запровадженням десятини Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого «Устава Владимира о судах церковных», що відомий у багатьох списках XII–XVII ст., становили, як доведено у науці, грецький номоканон та настанови жони Володимира – княгині Анни. У запропонованій Я.М.Щаповим реконструкції тексту архетипу «Устава» Володимира, у 3-й, 4-й та 5-й його статті, зокрема, сповіщається: «И потом летом минушим создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней по всей земли Русской княженья от всего суда десятую векушу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чюдной Матери Божии и чюдному Спасу. И потом възрех в греческыи номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгдав аз со своею княгинею Анною и со своими детьми дал есмь святей Богородици и митрополиту и всем епископам»⁵⁰.

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства й декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найбільш грубі форми гноблення людяності Київської Русі, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під своє піклування холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих та інших, найбільш обездолених груп населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., «Живяше же Володимиръ в страстѣ Божьѣ и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимеру: «се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ?» Он же рече имъ: «Боюся грѣха». Они же рѣша ему: «ты поставленъ еси от Бога на казнъ злымъ, а добрымъ на милованье. Достойтъ ти казнити разбойника, но со испытанъ». Володимеръ же отвергъ виры, нача казнити разбойники»⁵¹. Віра – грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (вірником) за вбивство чи покалічення дружинника чи когось із двірських слуг згадується у законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Роськая»⁵².

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці, тому Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого по-

рядку стягнення штрафів: *«И рѣша епископи и старци: «ратъ многа, оже вира то на оружьи и на коних буди». И рече Володимеръ: «тако боуде». И живяше Володимеръ по устроенью отню и дѣдню»*⁵³. Як бачимо, ці надходження складали вагому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання воєнної дружини князя і всього війська.

Княжий двір був місцем приватного проживання князя і його сім'ї, особистого штату двірської челяді, частини військової дружини й одночасно центром влади й адміністративного управління. Як слушно зауважував М.С.Грушевський, «в організації двора, у функціях двірських урядників нерозлучно в'язалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів»⁵⁴. Усе це чимале князівське господарство, що невпинно розвивалося, потребувало дбайливих рук, численних слуг і пильного ока. На чолі княжого двору стояв – «двірський», або «дворецький». Якщо в IX–X ст. він був мажордомом, який відав управлінням князівського господарства, то вже у другій половині XII ст. це – високопоставлений двірський чин. Про це свідчить повідомлення «Київського літопису» про участь двірського київського князя Ізяслава Мстиславича на ймення Олекса у бойових діях 1171 р.: *«И поможе Богъ Андрѣвичю Мъстиславу съ братею и взяша Киевъ. Мъстиславъ же Изяславичъ бѣжа ис Киева на Василевъ. И постигше и Бастѣва чадъ, начаша стрѣляти въ плечи ему и много изоимаша дружины около его: Яша Дмитра Хороброго и Олексу Дворьского, Сбыслава Жирославича и Иванка Творимирича, Рода тивуна его и ины многы»*⁵⁵. На жаль, це єдина згадка про двірського київського князя у літописах. Повнішими є відомості про діяльність такого посадовця у Галицькій землі XIII ст.

Ключниця була центральною фігурою у княжому домі. У багатьох народів середньовічного світу ключ віддавна був символом жіночого домогосподарства, влади жінки над домашнім господарством. Як зауважував у цьому зв'язку М.П.Павлов-Сильванський, «ключ як символ домашнього господарства вживався у нас у давнину на знак прийняття особою на себе обов'язків ключника-прикажчика. При цьому, хто приймав, прив'язував собі ключ без особливої угоди з господарем, той ставав холопом»⁵⁶. Це було, зокрема, передбачено відповідною статтею Руської Правди: *«а се третье холопство: тивунство без ряду или привяжетъ ключъ к себе без ряду, с рядомъ ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить»*⁵⁷.

Уперше на сторінках староруських літописів ключниця згадується під 970 р. Нею при дворі княгині Ольги була донька безталанного древлянського князя Мала – Малуша. Від неї, як засвідчує *«Повість временних літ»*, був один із синів князя Святослава: *«Володимеръ бо бѣ отъ Малуши, ключницѣ Ользыны»*⁵⁸. У *«Києво-Печерському патерику»* згадується не названа на ймення, *«жена нѣкаа, яже бѣ придръжащи вся в дому благовѣрнаго князя Всеволода»*⁵⁹. Очевидно, вона була ключницею київського великокнязівського дому Всеволода Ярославича. Андрій Боголюбський, собі на біду, *«надо всими волю... далъ»* ключнику Амбалу *«тотъ бо ключъ держашетъ оу всего дому княжа»*⁶⁰.

Княжий тіун був розпорядником княжого дому, чи не найбільш наближеною до князя особою, а пізніше – одним із важливих двірських чинів. Давньоруським законодавством (Ст.22. *«Руської Правди»*) за вбивство княжого тіуна передбачалося стягнення грошового штрафу у розмірі 80 гривень⁶¹. Тоді як за вбивство сільського князівського старости належало сплатити 12 гривень, а *«в рядовници княжи»* – 5 гривень. Із розвитком великокнязівського доменіального господарства поступово розвивається спеціалізація княжих тіунів. Із кінця XI ст. починають виділятися тіуни, які завідували князівським двором-вогнищем (*«тіуни вогнищні»*); з'являються також *«тіуни конюшні»*, *«тіуни ратайні»*, *«тіуни сільські княжі»* тощо⁶². Кожен із них відповідав за певну галузь чи відомство князівського господарства.

Тіуни і ключники були особливою категорією князівських слуг. Вони віддали не тільки господарчими справами княжого двору, а ще й відповідали за збереження та охорону великокнязівської скарбниці. Київський князь Ростислав Мстиславич, поховавши 1154 р. свого співправителя В'ячеслава Володимировича, «...ѣха на Ярославль дворъ и съзва мужа отца своего Вячеслави, и тивуны, и ключники, каза нести имѣнье отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро»⁶³. Вилучене тіунами і ключниками зі сховку добро і гроші князь роздавав по монастирях і церквах, наділивши і злиденних, а собі залишив лише їх малу частину. Симптоматично, що гадані міністеріали княжого двору зі зміною його господаря продовжували виконувати свої функції.

Із перебігом часу тіуни відіграють велику роль не тільки в управлінні княжим господарством, а й, по мірі розвитку соціальної диференціації, набувають і публічних функцій – адміністративно-фінансових і судових. Здійснений С.В.Завадською аналіз терміну «*княж тиун*» у писемних джерелах XI–XIII ст. дозволив дослідниці виділити дві формальні межі еволюції його змісту. Кінець XI ст., на її думку, «фіксує час поділу змісту терміну, який раніше існував в нерозчленованій формі, об'єднуючи значення адміністративно-господарської, адміністративно-судової й опікунської діяльності княжого тіуна. Зберігаючи колишню форму, термін «княж тиун» втрачає значення адміністративно-господарської діяльності, для якої з'являється спеціальна термінологія – «тіун конюх», «тіун вогнищний» та ін. Це явище відображене в термінології Пространної Правди. Подальший розвиток змісту терміну «княж тиун» іде по шляху утвердження за ним адміністративно-судового значення. Середину XIII ст. можна прийняти за межу остаточного становлення цього значення»⁶⁴.

На княжих тіунів нерідко покладалися й функції міських урядників. На їх свавілля жалілися кияни на вічі, скликаному ними біля Турової божниці у 1146 р.: «*почаша Кияне складывати виноу на тиоуна на Всеволожа, на Ратью и на другого тивоуна Вышегородского, на Тоудора, рекоуче: Ратша ны погоуби Киевъ, а Тоудоръ – Вышегородъ*»⁶⁵. Незважаючи на запевнення князя Святослава Ольговича, який запрягався, «*яко не будетъ вы насилья никоторого же, а се ж вы и тивоунъ по вашей воли*», кияни рушили грабувати двір невідомого урядовця. Як бачимо, у Ратші був у Києві свій власний дім, що свідчить про його екстериторіальність по відношенню до княжого двору.

Помічником князя у судових справах виступав мечник. Інститут мечників формувався у колі найближчого дружинного оточення князя. Мечники були привілейованими чиновниками княжого двору. Нормами Руської Правди передбачалося за вбивство мечника стягнення штрафу у розмірі 40 гривень. Мечники наглядали за виконанням процедури покарання злочинців і отримували за це особливу винагороду. Як свідчить 38 стаття Руської Правди, під час покарання залізом, «*железного платить 40 кун, а мечнику 5 кун, а пол гривны детьскому; то ти железный урок, кто си в чем емлетъ*»⁶⁶. Дітський був безпосереднім виконавцем покарання, через що й отримував більшу платню, ніж мечник. На дітського покладалась також функція виконання судових постанов у справах спадщини⁶⁷.

В обов'язки *конюшого* входило забезпечення князівського війська кінським складом. Від його діяльності залежала сила найголовнішої частини князівського війська, саме кінноти⁶⁸. До цього відомства слід, очевидно, віднести й згаданого у літописних джерелах⁶⁹ княжого *сѣдѣлничего*, який видав верховим виїздом князя й при нагоді виконував інші його доручення.

На княжому дворі, на підхваті у князя, постійно проживає певна кількість молодшої дружини. Вищий же її розряд – бояри – поступово відокремлюються від княжого двору. Як слушно зауважив Б.О.Романов, в XI–XII ст., «дружина терпить разом із князем, ризикує разом із ним, виграє і просувається разом. А

живе вона із ним уже не «на єдиному хлібі», а у своїх будинках, володіє своїми селами, куди і їздить «на свое орудье», у своїх господарських справах, як і самі князі»⁷⁰. Проте це побутове відокремлення бояр-дружинників від княжого двору не розірвало їхнього особистого зв'язку з князем. Так, князь Ізяслав Мстиславич, намагаючись у черговий раз повернути собі Київ, звертається 1150 р. до своєї дружини з такими словами: «*вы есте по мнѣ из Рускы земли вышли своих селъ и своихъ жизни лишился, а азъ пакы своея дѣдины и отчины не могу презрѣти*»⁷¹. Сповідуючи про повернення ігумена Феодосія на світанні з княжого двору до Печерського монастиря, «Києво-Печерський патерик» свідчить, що по дорозі Феодосію зустрілися бояри, які прямували до двору київського князя Ізяслава: «*Тажде сице зорям сущим и велѣможам ѣдущим противу князя, издалече познавши блаженана и съсѣдше с коний, поклоняющеся ему*»⁷². Ці вельможі – люди князя, які, ставши боярами, не перестали бути «княжими мужами», зобов'язаними князю службою й особистою вірністю.

Як і раніше, вірна князівська дружина цінувалася більше всякого багатства. Характерним у цьому відношенні є повідомлення «Повісті временних літ» під 1075 р. Тоді саме, сповіщає літописець, до київського князя Святослава прибули посли «из Нѣмецъ». Святослав, «*же величаяся, показа имъ богатство свое. Они же видѣвши бечисленное множество, злато, и серебро, и паволоки, и рече: «Се ни въ чтоже есть, се бо лежитъ мертво. Сего сущъ кметъе лучше. Мужи бо ся доищутъ и больше сего»*»⁷³. У науковій літературі вже зверталася увага на ту обставину, що у старокиївському літописанні, де йдеться про боярську службу, неодноразово повторюється думка про те, що «любовь» князя до його дружини повинна виявлятися у «честі» і «дарах». Хоч поняття честі й було багатозначним, однак головним і висхідним було, як показав П.С.Стефанович, означення соціального статусу і достойної поведінки в очах спільноти. Поєднання «честі» з поняттям «дару», на думку дослідника, не було випадковим: «вживанням цих слів разом виражалася думка, що дар князя бояринові, який йому вірно служив – це не тільки визнання заслуг останнього з боку першого, але і забезпечення соціального статусу боярина, підтвердження його видатного, наближеного до князя, а, значить, і до влади та багатства положення»⁷⁴.

Свого часу О.Є.Пресняков звернув увагу на ту обставину, що слово «бояри» на сторінках давньоруських літописів вживається то у більш вузькому, то у ширшому значенні: «часто воно обіймає все, що стоїть вище за престоародну масу і міське купецтво. У цих випадках під ним розуміється не тільки «бояри, що думають», але і «мужі храброствующие», весь наявний склад «князевих мужів», окрім отроків і челяді. Але поняття про княжу дружину дуже розширилося до кінця XII ст. Воно обіймає впливові верхи суспільства і всю військову силу княжіння. Дружина розділилася на княжий двір і боярство, велике і рядове»⁷⁵. Із перебігом часу ті дружинники, що перебували на постійній службі при князівському дворі, стали називатися *дворянами*.

Останні, за спостереженнями М.М.Тихомирова, утворювали особливу категорію двірських слуг, князівських улюбленців («милостників»), становище і служба яких носили міністеріальний характер⁷⁶. Щоправда, міністеріалітет XII–XIII ст. не був ідентичним тому «холопському» міністеріалітету, який склався у Північно-Східній Русі в XIV–XVI ст.: «Дворяни XII–XIII ст. – це мужі князя (хоч і не з числа кращих, «ліпших»), що посідають престижні посади в державному апараті, беруть участь у феодальних з'їздах, мають законне право купувати села»⁷⁷. Термін «дворянин» у давньоруських джерелах еволюціонував, як показав М.Б.Свердлов, від «слуги княжого двору» до «члена князівського адміністративного апарату, озброєного слуги князя, дружинника». Таке розширення даного терміну, на думку дослідника, «відображало соціально-політичний процес злиття апарату служивого княжого двору з апаратом державного

управління. Цей процес централізації виражався, імовірно, як у включенні дворян в адміністративний державний апарат, так і в поширенні поняття «дворянин» на членів княжої адміністрації... Семантика терміну і співвідношення в джерелах XII–XIII ст. дворян зі слугами вказують на генезис дворян як соціальної групи. Слово «дворянин» спочатку означало слуг саме княжого двору, на відміну від княжих слуг – членів князівського адміністративно-судового апарату»⁷⁸.

Київський княжий двір XI – першої третини XIII ст. являв собою особливу, інституційну за своєю соціальною природою структуру. До його складу входили особи, що займали престижні посади при князеві, а також дворяни-слуги і воїни. Боярство, що виросло із дружини, не розриваючи своїх зв'язків із князем, поступово перетворюється на провідну верству міського населення Київщини. Воно було визначальною політичною силою, що обумовлювала шляхи її подальшого історичного розвитку. Однак, як зауважував О.Є.Пресняков, київська історія так і не змогла відповісти на питання: «чи перейде цим шляхом урядова організація до складу вічового ладу, як у Новгороді, чи втримає її у своїх руках князівська влада, через неї підпорядкувавши собі і суспільство, як у Русі північно-східній, або, як у Галичині, боярство зробить спробу, спираючись на свою владу над населенням, мати князів «по своїй волі»»⁷⁹.

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.190.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.55.

³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.143.

⁴ Пресняков А. Е. Кормилец, воевода, тысяцкий // Известия отделения русского языка и словесности императорской АН (далі – Известия ОРЯС). – Санкт-Петербург, 1908. – Т.XIII. – Кн.1. – С.150–151.

⁵ Гейштор А. Заметки о центральном управлении в славянских государствах в IX–XI вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – С.71.

⁶ Гарданов В.К. «Кормильство» в Древней Руси // Советская этнография. – 1959. – №6. – С.57.

⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова (далі – НПЛ). – Москва; Ленинград. – 1950. – С.109.

⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.54.

⁹ Там же. – Стб.58.

¹⁰ Там же. – Стб.72.

¹¹ Там же. – Стб.74.

¹² Там же. – Стб.75.

¹³ Артамонов М.И. Воевода Свенельд // Культура Древней Руси. – Москва, 1966. – С.34.

¹⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.76.

¹⁵ Там же. – Стб.78.

¹⁶ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч.2. – С.323.

¹⁷ Див.: Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – Москва, 1975. – С.235.

¹⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.78.

¹⁹ Там же. – Стб.77.

²⁰ Там же. – Стб.46.

²¹ Там же. – Стб.63.

²² Там же. – Стб.70.

²³ Там же. – Стб.126.

²⁴ Див.: Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – Москва, 1969. – С.239–248.

²⁵ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. С.72–73; Про це ширше див.: Гуревич А.Я. Дары. Обмен дарами // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.129–134.

- ²⁶ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – Москва, 1999. – С.122.
- ²⁷ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.54–55; Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – Москва, 1989. – С.40–48. Натомість С.В.Завадская доводить, що до початку XII ст. соціальний термін «боярин» не був пов'язаний з означенням представників конкретних суспільних груп (Див.: Завадская С.В. «Боярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С.89–94). Порівн.: Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.148–149.
- ²⁸ Ловмянский Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.96.
- ²⁹ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.54.
- ³⁰ Мавродин В.В., Фроянов И.Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С.32.
- ³¹ Див.: Строев В.Н. К вопросу о «старцах градских» русской летописи // Известия ОРЯС. – 1919. – Т.ХХIII. – Кн.1. – С.64; Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.101–103.
- ³² Ключевский В.О. Боярская дума в Древней Руси. – Петроград, 1919. – С.13–28. Порівн.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1900. – С.45–52. Довнар-Запольский М.В. Князь, его Дума и администрация // Русская история в очерках и статьях. – С.1., S.a. – Т.1. – С.258–262.
- ³³ Сергеевич В. Русские юридические древности. – Санкт-Петербург, 1900. – Т.1. – С.387.
- ³⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.3. – С.228.
- ³⁵ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.244.
- ³⁶ Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – С.63.
- ³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126.
- ³⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – С.531.
- ³⁹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – С.82; Его же. Пир // Словарь средневековой культуры. – С.359–360.
- ⁴⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.124.
- ⁴¹ Там же. – Стб.125 («вар» – одиниця виміру хмільного меду, дорівнював трьом бочкам).
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – С.125–126.
- ⁴⁴ Молдован А.А. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С.96.
- ⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.124.
- ⁴⁶ Див.: Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.76–87.
- ⁴⁷ Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. – Санкт-Петербург, 1906. – С.35. Натомість О.В. Гадло взагалі відмовляв Анастасу в ієрействі, вважаючи його світською особою (див.: Гадло А.В. «Корсунские попы» на Руси (комментарий к летописной статье 6547 года) // Средневековая и новая Россия: Сб. научных трудов к 60-летию профессора И.Я.Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С.201–202).
- ⁴⁸ Кузьмин А.Г. Падение Перуна (Становление христианства на Руси). – Москва, 1988. – С.217.
- ⁴⁹ Гадло А.В. «Корсунские попы» на Руси (комментарий к летописной статье 6547 года). – С.207–211.
- ⁵⁰ Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С.120.
- ⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126–127.
- ⁵² Див.: Памятники русского права (Далі – ПРП). – Вып.1.: Памятники права Киевского государства X–XII вв. – М., 1952. – С.80.

- ⁵³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.127.
- ⁵⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С.231.
- ⁵⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.544.
- ⁵⁶ Павлов-Сильванский Н.П. Символизм в древнем русском праве // Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. – Москва, 1988. – С.498.
- ⁵⁷ Русская Правда Пространной редакции // ПРП. – Вып.1. – С.119.
- ⁵⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.69.
- ⁵⁹ Киево-Печерський патерик. – С.58.
- ⁶⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.590.
- ⁶¹ Русская Правда Краткой редакции // ПРП. – Вып.1. – С.79.
- ⁶² Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.281.
- ⁶³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.473.
- ⁶⁴ Завадская С.В. О значении термина «княж тиун» в XI–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С.164.
- ⁶⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.321.
- ⁶⁶ Русская Правда Пространной редакции // ПРП. – Вып.1. – С.117.
- ⁶⁷ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.281.
- ⁶⁸ Там само. – С.283.
- ⁶⁹ Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.763.
- ⁷⁰ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1966. – С.125.
- ⁷¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.409.
- ⁷² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик (репринтне видання). – К., 1991. – С.47.
- ⁷³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.198–199.
- ⁷⁴ Стефанович П.С. Боярская служба в средневековой Руси // Одиссей: человек в истории. 2006. – Москва, 2006. – С.156.
- ⁷⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.214.
- ⁷⁶ Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – С.233–239.
- ⁷⁷ Назаров В.Д. «Двор» и «дворяне» по данным Новгородского и северо-восточного летописания XII–XIV вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.119.
- ⁷⁸ Свердлов М.Б. Дворяне в Древней Руси // Из истории феодальной России. – Ленинград, 1978. – С.57. Пор.: Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С.593–596.
- ⁷⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.210.

The article traces the formation of personnel and the organization of court structure of in medieval Kyiv. The royal court was not only and not primarily a private residence of the royal family and the abode of his personal staff, court servants and military guards, as a centre of authority and administrative control.